

Якби я втратив очі, Україно,
То зміг би жить, не бачачи ланів.
Поліських плес, подільських ясенів,
Дніпра, що стелить хвилі, наче сіно.
У глибині моїх темнот і снів
Твоя лунала б мова солов'їно;
Той світ, що ти дала мені у віно,
Від сяйва слова знову б заяснів.
А глухоти не зможу перенести,
Бо не вкладе ніхто в печальні жести
Шум Черемоша, співи солов'я.
Дивитися на радощі обнови.
Та материнської не чути мови —
Ото була б загибель — смерть моя.
Д. Павличко.

А. М. ЗАЛЕСЬКИЙ **ДИАЛЕКТНЕ РОЗМАЇТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Мова як важливий засіб спілкування людей між собою є явищем суспільним. Існуючи в часі й просторі, вона зазнає постійної зміни, бо, як казав ще старогрецький філософ Геракліт, усе тече, усе міняється. Щоб переконатись у цьому, досить порівняти хоч би такі два невеличкі уривки:

1. Дивніє обичаї в богатих жен бивають:
же то ся своїх власних діток цурають,
А гди б послі богатства біла знову убога:
не згоршилася б также дитям своїм небога.
І так то я мовлю, бери їх божая мати:
Як не знають убозтва, не зичу їм знати.

(Вірш українського поета XVII ст. Климентія Зіновієва);

2. Так яблуками пахне у хатинці,
Як пахнуть хати тільки восени!
На карточках глянцьованих на стінці
Вони стоять. Всі шість. Її сини.
Бійці добірні, вчені землезнавці,
Той — сталевар, той буде — агроном.
Стара їх мати хилиться на лавці,
Вдивляючись у далеч за вікном.

(Початок поеми відомого українського радянського поета М. Бажана «Мати»).

Як бачимо, три століття, які відділяють час написання цих творів, наклали помітний відбиток на їхню мову.

Не менш впливовим чинником у розвитку мови є простір. Особливо помітною була його дія на мову в минулому, коли не існувало ще таких, як тепер, швидкісних і далекосяжних транспортних засобів і шляхів сполучення, не було сучасних радіо- й телезв'язку, коли освіта була привілеєм незначної суспільної верхівки, коли основною формою спілкування була власне тільки усна мова, а письмова форма мала ще дуже незначне поширення. Вже тоді просте природне розселення людей на більш-менш обширних територіях неминуче призводило до певного господарського й культурного відокремлення їх, що зумовлювало, в свою чергу, відмінності в їхній мові. Так поставали місцеві видозміни мови одного й того

самого народу. Про це ще 1907 р. писав І. Франко в статті «Літературна мова і діалекти»: «...діалектні відміни, залежні від географічного положення, етнографічного сусідства, більш або менш відокремленого способу життя даної частини народу, є в кожного народу». Існують вони й у нашій мові.

Від Сяну й Бугу на заході до Сіверського Дінця на сході, від Прип'яті на півночі до Чорного й Азовського морів на півдні живе український народ. Кожен, хто коли-небудь хоч ненадовго виїжджав із рідного міста чи села в сусіднє, а тим більше віддалене, знає, що говорять там хоч і українською мовою, та все ж таки трохи якимось по-іншому, не так, як у його рідному селі чи місті. Та навіть сам процес говоріння називають неоднаково в різних місцевостях України: в одних — *говорять* або *говора́т*, *вогора́т*, *говора́ть*, *говоре́*, *гвара́т*, *говору́т*, в інших же ж — *гомоня́ть* або *гомоне́ть*, ще в інших — *ба́йуть*, *балака́ють*, *гадають*, *бесі́дують*.

Або чим, наприклад, пригнічували колись снопи чи сіно на возі? В одному селі скажуть — *ру́бель*, як і в літературній мові, а в другому — *па́вус*, у третьому цей же ж предмет назвуть *рудина́*, ще в інших селах скажуть *чаклу́в*, *дрючо́к*, *биндю́г*, *гніт*, *ба́йстрик* та ін. Знаряддя, яким вигрібають попіл або розгортають вогонь у печі, в одних говірках називають *кочерга́*, у других — *коцюба́* чи *куцюба́*, у третіх — *ковеня́*, а подекуди — *кручо́к*, *ватражсо́к*.

Приїхав автобусом — так говорять усюди на Україні, і лише на Закарпатті й, рідше, Гуцульщині скажуть *прийшов з автобусом*. Або й такий приклад. На запитання своєї потіхи — маленького синочка чи донечки, де в них узявся меншенький братик Петрусь чи сестричка Оксанка, мама, яка живе на центральній і лівобережній Україні, жартуючи, відповість: приніс *чорногу́з* або *леле́ка*, на Поділлі — *чорногу́з* або *боцю́н*, на правобережному Поліссі — *бу́сел*, *бусе́нь*, на Чернігівщині й лівобережній Київщині — *га́йстер*, на батьківщині О. Довженка біля Сосниці — *кле́котень*, на Волині й Лемківщині — *боцю́н*, *боця́н*, у Галичині, на Закарпатті й Буковині — *бу́зьок*, *бу́сько* (тут кажуть ще й *весели́к*), над Тисою на Закарпатті — *говля́*. Як бачимо, той самий предмет чи ту саму дію в різних місцевостях називають по-різному.

А буває й таке, що вживають одне й те саме слово, але розуміють його по-іншому. Так, слово *челядь* і його варіант *челедь* майже всюди вживається в значенні «сім'я». На сході України ним часто називали також наймитів у пана, а подекуди й людей на весіллі; на Лемківщині, Берестейщині й частково Поділлі воно функціонує в значенні «молодь», на Закарпатті — «гурт людей», а на Гуцульщині це слово відоме лише в значенні «жінки, жіноцтво» (в гуцульських говірках одну жінку називають *чіліди́на*). Відповідно скрізь на Україні *люди* — це *чоловіки* й *жінки*, а на Гуцульщині так можна сказати лише про чоловіків.

Словом *чорни́ця* (подекуди *черни́ця*) майже всюди на Україні називають рослину чорниці, як і в літературній мові (латинська назва *Vaccinium myrtillus*), і лише в Карпатах ця назва означає ожину.

Мало не кожен українець знає, що *багно* — це болото й трясовина, а уродженець правобережного Полісся й Волині обов'язково додасть, що це ще й болотяна рослина *Ledum palustre*. На Поліссі, багатому на болотисті місця, існує ціла низка назв, зовсім невідомих в інших — степових, лісостепових і гірських районах України, напр.: *гале́*, *руда́*, *черетя́нка*, *топі́ло*, *зді́г*, *зді́ж*, *зді́га* (пор. назву однієї із збірок поезій Платона Воронька «Здвиг-земля»), *стві́га*, *ча́ква*, *ча́ковина*, *плав*, *гнилу́ша*, *мороч́ня*, *моро́шня*, *стубло́*, *стубла́* та ін. Вплив географічного середовища на мовне обличчя тієї чи іншої місцевості можна проілюструвати ще й таким прикладом. У місцевих жителів Карпат існують для різних гір специфічні назви, яких не знають мешканці низинних районів, напр.: *грун*, *грунь*, *щовб*, *горб*, *кли́ва*, *кі́мпа*, *ке́мпа*, *те́мба*, *гора́*, *бере́г*, *жбирь*, *зомпля́*, *скала́*, *ді́л*, *ті́л*, *вирь́х*, *кичера́*, *шарпня́нка*, *хове́п* та ін.

Через те, що однакові за звучанням слова не всюди мають те саме значення, не раз виникають певні непорозуміння й навіть курйозні випадки. Про деякі з них доводилось нам чути під час діалектологічних мандрівок по Україні. Розповідають, наприклад, таке. Приїхала подолянка в гості до своєї свекрухи — галичанки. І дуже вже хотілось сподобатись свекрусі,

догодити їй. Попросила якось свекруха невістку наварити на обід пирогів. Та, не задумуючись, замісила тісто, розтопила піч і напекла пирогів. Приходить свекруха з поля на обід і бачить: є пироги... та не ті — печені, а не варені. Прикро стало невістці, що не виконала прохання матері. А звідки ж було їй, небозі, знати, що в Галичині пирогами називають і варені вареники, і печені пироги. На Закарпатті розповідають теж, як на прохання принести ріпи принесла невістка редиску. Виявляється, що треба було принести картоплі, бо в селі свекрухи ріпа — це картопля, а в селі невістки — редиска. До речі, на Україні картопля має дуже багато назв: на сході панує *карто́пля*, як і в літературній мові, рідше — *карто́ха*, *карто́хи*, *карто́шка*, на правобережному Поліссі — *бульба*, на лівобережному Поліссі — *ріпа*, на Поділлі й Наддністрянщині — *барабо́ля*, на Буковині — *барабу́ля*, на Покутті — *мандибурка*, зрідка — *біб*, на Гуцульщині — *бу́рка*, *буре́шка*, на Бойківщині — *бульмань*, *булі*, на Закарпатті — *ріпа* й *крумплі*, на Лемківщині — *компери* й *бандурка*.

Відомо, що картопля як важлива сільськогосподарська культура поширилась на Україні у XVIII ст. Така строкатість позначень для неї в народних говорах, більшість з яких (позначень) виникла, очевидно, тоді ж у XVIII ст. або з незначним запізненням, стає особливо помітною, коли ці назви покласти на географічну карту, як це зроблено в Атласі української мови (перший та другий томи атласу побачили світ у видавництві «Наукова думка»). Карти атласу дають можливість докладно окреслити територію поширення кожної із зазначених назв, або, як кажуть мовознавці-діалектологи, ареали назв, і, з одного боку, визначити на цій основі походження назв, з'ясувати, звідки потрапила до української мови та чи інша назва, з другого, — заглянути через призму сучасних ареальних відношень у минуле, відтворити характер лексичного діалектного ландшафту української мови XVIII ст., побачити ступінь діалектної диференціації нашої мови того періоду.

Діалектні відмінності української мови існують також у вимові тих самих слів. Так, на сході України скажуть *життя́*, *насіння́*, на Поділлі, Бойківщині, Закарпатті — *житя́*, *насіня́*, на Поліссі — *життє́*, *насінне́*, у Галичині й на Буковині — *житє́*, *насінє́*; біля Канева й Полтави можна почути *лошя́*, *курчя́*, а в Галичині ці слова вимовляються як *лоше́*, *курче́*. Коло Володимира-Волинського, Іваничів і Горохова на Волині та на північ від Сокаля на Львівщині замість *небо́*, *сте́жка*, *жме́ня*, *де́рево*, *жнець* старші люди ще й тепер говорять *на́бо*, *ста́шка*, *жмання́*, *дариво́*, *жнаць*. По-різному звучить і префікс **ви-**: майже на всій Україні чуємо так, як і в літературній мові, але на Закарпатті, в долині річок Боржави й Тереблї, зберігся давній **ы**: *вы́тратити*, *вы́шкірити*, *вы́йти*, на самому заході біля Ужгорода й на північній Ровенщині **ы** в цьому префіксі перейшов в **у**: *вутратити*, *вушкірити*, *вуйти*, а на Гуцульщині, Буковині, Покутті й частково правобережній Наддністрянщині **ы** змінився в **і**: *ві́тратити*, *ві́шкірити*, *ві́йти*, біля Володимира-Волинського **ы** перейшло в **є**: *ве́тратити*, *ве́шкірити*, *ве́йти*.

Відомо, що в деяких місцевостях замість ненаголошеного **о** вимовляють **у**, тобто «укають»: *гулува́*, *було́ту*, *нуга́* (на північ і захід від Львова, часто на Поділлі), а в інших краях замість **о** в цій позиції вживають **а**, тобто «акають»: *галава́*, *боло́та*, *нага́* (східне Полісся на північ від р. Десни).

Існує немало відмінностей і в наголосі, словозміні, творенні слів, а також у синтаксисі. Так, на заході України в особових дієслівних формах теперішнього часу наголошується кореневий голосний: *ходжу́*, *буджу́*, *воджу́*, *кошу́*, *ношу́*, а на сході, як і в літературній мові, наголос падає на закінчення: *ходжу́*, *буджу́*, *воджу́*, *кошу́*, *ношу́*; те ж саме і в займенникових формах: *мого́*, *твого́*, *того́* відповідно до літературних форм *мого́*, *твого́*, *того́*. На захід від р. Ушиці виступають дієслівні форми *робі́у*, *ку́пїу*, *баві́у*, *дав бим*, *беречи́*, *печи́*, а на схід — *роблю́*, *куплю́*, *бавлю́*, *дав би*, *берегти́*, *пекти́*. Неоднаково утворюються й деякі слова. Назва для косаря в Карпатах утворюється із суфіксом **-ець**: *косець*, а на Закарпатті — з суфіксами **-ач** або **-аш**: *коса́ч*, *коса́ш*. На заході України для позначення певних ділянок землі, так званих поміна лосі, переважають утворення із суфіксом **-ис(ь)ко**, а на сході — із суфіксом **-ище**: *пасовис(ь)ко*, *вогнис(ь)-ко*, *пожарис(ь)ко*, *житнис(ь)ко* — *пасовище*, *пожарище*, *житнище*. Щодо території подібно розподіляється вживання утворень *замалий*, *завеликий*, *заширокий*, типових для говорів заходу України, а на сході їм відповідають конструкції *на́дто малий*,

на́дто вели́кий, на́дто широ́кий (у цьому випадку в літературній мові нормативними є обидві форми: *замалий і надто малий*). Майже всюди на Україні вищий ступінь прикметників від *добрий, солодкий* буде *добріший, солодший*, а в Карпатах — *май добрий, май солодкий*.

На захід від лінії Сокаль — Броди — Тернопіль — Хмельницький — Могилів-Подільський можуть ставити частку *-ся* перед дієсловом, з яким вона вживається, і після нього, напр.: *я женюся(сі), я миюся(сі) і я сі(ся) женю, я сі(ся) мию*, а на схід і північ від цієї лінії природними є лише форми *я женюся, миюся*.

Люди загалом добре усвідомлюють характерні особливості певної говірки. Тому виникають різні прізвиська, якими наділяють жителі якоїсь місцевості своїх, сусідів, підкреслюючи в них відповідні специфічні риси їхньої говірки. Наприклад, на Закарпатті тих, хто вживає частку *лем*, прозивають *лемаками*, а тих, хто вживає частку *лиш*, — *лишаками*. На Полтавщині ж тих, хто на місці наголошеного *и* вимовляє *е*, зокрема в слові *кеслий*, прозивають *кесляками*. Часто таке взаємне кепкування з мови сусідів виливається в яку-небудь жартівливу примовку. Наприклад, про північних подолян, які початкові голосні прикривають завжди приголосним *г*, кажуть: *«Наш Гомелько ва́ші Го́льці го́лийом го́чі гоблив»*. Одну з таких народних примовок майстерно вплив у художню тканину своїх «Прапороносців» О. Гончар, уклавши її в уста задерикуватого Маковея, який часто жартував і доткав своїм воїнам-побратимам з Поділля, імітуючи їхню говірку: *«Гандрій гузенькою гу́личкою повіз гора́чам гобідати»*.

У деяких селах біля Мукачєвого наголошений *у* замінюють голосним *о*. Сусіди дражнять носіїв цієї говіркової риси примовкою: *«Ко́мо, ваша го́ска зайшла в капо́сту»*. На Звенигородщині в говірках ряду південних сіл м'який *р'* ствердів: *рабий, расний, гара́чий* та ін. Тому уродженці північної Звенигородщини, де м'який *р'* зберігся, кепкують зі своїх земляків так: *«Раба́ коро́ва по́їла бараки на радні»*.

Отже, не всюди на Україні говорять однаково. Територіальні різновиди сучасної національної мови називаються говорами чи діалектами і наріччями. Наука, яка вивчає територіальні вияви тої чи іншої мови, називається діалектологією. Знавці українських говорів, учені-діалектологи, можуть на основі навіть небагатьох характерних рис у мовленні тієї чи іншої людини досить докладно — хай, може, й не так майстерно й ефектно, як це робив один з героїв п'єси «Пігмаліон» відомого англійського драматурга Бернарда Шоу професор Генрі Хіггінс, котрий міг за мовою визначити з точністю до шести миль місце народження кожного англійця, — встановити, з якої місцевості походить чи де проживає ця людина. За приклад досить узяти таке. Якщо ваш співрозмовник вимовляє *єблуко, єкий* замість *яблуко, який*, можете не сумніватись у його походженні з Гуцульщини, а якщо він скаже *вони пи́шеть* замість *пишуть*, то він, найімовірніше, родом із Надснєв'я на Чернігівщині.

Найменшим територіально-мовним утворенням є говірка. Вона охоплює однакову, спільну мову одного або кількох сусідніх населених пунктів. Група близькоспоріднених щодо походження й структурних мовних особливостей говірок становить говір або діалект. Наприклад, бойківський чи подільський говори складаються відповідно з бойківських чи подільських говірок. Найбільшими територіально-мовними діалектними утвореннями є наріччя, до їх складу входять споріднені за рядом певних ознак говори.

(Продовження у наступному збірнику).